

очеркінің ең құнды бөлімі эпостың шығу тегіне, тарихына арналады. Олар батырлар жыры мен лиро-эпикалық туындылардың ішінде халықтың әдет-ғұрпын суреттейтін тұрмыс-салт өлеңдерінің мол кездесуіне баса назар аудара отырып, эпостық жырлар алғашында жоқтау, естірту сияқты халық әдебиетінің кең тараған жанрларынан тууы мүмкін, халық мұрасының шағын формаларынан ұзақ ауқымды шығармаға ауысуы заңды деп қарайды.

Ғалым «Манасты» өте ертеде. қадым заманда айтқан жыршылардың бірде-бірінің аты жұрт есінде не манасшылардың жырында сақталмағанын, оның түрлі себебін тарата келіп: «Мұнда әр жыршы эпостың қалай туып тарағанын және соны кімнен жаттап үйренгенін әдейі жасыратын тәрізді...

Қырғыз жомықшылығының арасында жырдың даруына, жырдың қонуына сенушілік болған. Сондықтан да «манастың нағыз майталман жыршылары өздері айтатын нұсқаны тәңірі бойға дарытқан қасиет, «Манасты» бастан аяқ білгізген де сол ғаламат күштің жемісі деп танытуға тырысқан...

«Манастың» әр жыршысы өз нұсқасын дербес деп санап, оны тәңірдің бойға дарытқан өнері, өзгеше қасиеті деп білген. Кейін бірде-бір жомықшы бұдан аттап өтпеген», - дейді.[8]

Эпосты айтушылармен кездесіп, талай туындыларды жазып алып жүрген М.Әуезов «Манасты» орындаушылар жайын тегін қозғап отырған жоқ. Өйткені қазақ ішіндегі жыршы – жыраулар шығарманы кімнен қалай үйренгенін жасырмайды. Қазақ жыршылығына тән қасиет-

ол жыршы өлең-жырға бала күнінен құмартады, өзінің де ақындық қабілеті болады. Сондықтан олар атақты жыршылардың соңынан еріп жүріп, жыр үйренеді, содан әрі қарай туындысын қайталап айтып машықтанады, әбден толысқаннан соң өз бетімен ел аралап жыр айтады, кейін өзі ұстаздық етіп, шәкірт даярлайды. Сонымен қазақ жырлары бір айтушыдан екінші айтушының қолына өтіп жетіледі, жаңа деңгейге көтеріледі.

Тағы бір айта кететін жайт-қырғыз жомақшылары «Манасты» ғана жырласа, қазақ жыршыларының репертуарларында «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр» жырларынан басқа мазмұны, сюжеті тұрғысынан бір-бірін мүлде қайталамайтын ондаған жырлар болады. Олар айтысқа қатысып, терме толғауларды да орындай береді. Қазақ жыршылығының үлкен шығармаларды орындамас бұрын әр түрлі күй тартқаны жайлы да деректер мол.

1. Әуезов М. Уақыт және әдебиет- А., 1962, 180-бет
2. Әуезов М. Уақыт және әдебиет- А., 1962, 189-бет
3. Радлов В.В. Образцы народной литературы северной тюркских племен. Наречие дикокаменных киргизов. Ч. II. С. П. Б., 1886, с. 599
4. Марғұлан Ә. Шоқан және «Манас»-А., 1971, 18-бет
5. Ауэзов М. Киргизская народная героическая поэма «Манас». - в кн: Киргизский эпос «Манас»- М., 1961, с. 22-23
6. Владимирцов Б.Я. Монголо-ойратский героический эпос. Пг., 1923, с. 37-39-38, 40
7. Тұрсынов Е. Тарихи жыр, өлеңдердің тегі мен дамуы // Қазақ тарихи жырларының мәселелері-А., 1979, 38-39бет
8. Әуезов М. Шығармалар он екі томдық, - А., 1969, 11т.

Б. О. Мамиева

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ

Ұлт қамқоры, табиғатынан ерекше дарын иесі, әдебиеттану саласында күні бүгінге дейін құнын жоймаған, болашақ ғылымға да сара жол сала берер тағылымды ой-пікірлер мен ғылыми тұжырымдарды соңына мирас еткен Ахмет Байтұрсыновтың мұралары туралы сан алуан ғылыми зерттеулер жарық көрді, әлі де жариялана бермек. Оның ақындық мұрасынан, саяси-қоғамдық көзқарастарынан, ғылыми-әдістемелік еңбектерінен, тіпті азаматтық,

адамдық қасиеттерінен тағылым алу, елінің ертеңі үшін күрескен ұлтжанды азаматтың өнегелі өмірін жастарымызға үлгі ету бүгінгі күннің маңызды мәселелерінің бірі болуы заңдылық.

Қазақ даласының асыл перзентінің туған халқымыздың тарихы мен мәдениетіне қосқан үлесі қомақты. Ғалымның кез келген мәселеге байланысты айтқан ғылыми пікірлерінің маңызы зор, әсіресе, оның әдебиет теориясына қатысты

ғылыми толғамдарының бағасы өлшеусіз. Ол – қазақ әдебиетінің теориялық мәселелері белгілі бір жүйеге салынып, әдеби ұғымдарға терең ғылыми талдау берілген тұңғыш еңбектің авторы. Бұл еңбек 1926 жылы «Әдебиет танытқыш» деген атпен Ташкент қаласында басылып шықты.

Еңбектің құндылығы жайлы академик ғалым Р.Нұрғали: «Әдебиет танытқыш» - Ахмет Байтұрсыновтың эстетикалық-философиялық танымын, әдебиетшілік көзқарасын, сыншылық келбетін толық танытатын жүйелі зерттеу, қазақ филологиясының ерекше зор, айтылған ойларының тереңдігі мен дәлдігі арқасында болашақта да қызмет ететін, ешқашан маңызын жоймайтын қымбат, асыл мұра» деген. /1, бет 25/

Әдебиеттану ғылымының осындай еңбекке зәрулігі бола тұра саясат жетегінде кеткен заманның кесірінен құнды кітаптың өз уақытында танылмай, көпшілікпен қауыша алмай қалғандығы, әрине, өкінішті. Алайда, «ештен кеш жақсы демекші» ұлттық әдебиеттану ғылымына баға жетпес асыл мұрамен танысып, құнарлы ой-тұжырымдарды пайдалану бақыты бұйырыпты. «Тән көмілер, көмілмес еткен ісім» деп ғұлама өзі айтып кеткендей бүгінгі тіл білімі, әдебиеттану ғылымдарының бағыт-бағдар алар темірқазығы сияқтанған Ахмет мұраларын, соның ішінде аталмыш еңбегін зерттеп, қажетке жарату ісі жанданып, өз жалғасын табуда.

А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» еңбегінде әдебиеттің қарапайым қағидаларын талдаудан бастап күрделі философиялық, эстетикалық, көзқарастарын білдіріп, әдеби даму, әдеби бағыт, өлең құрылысы, көркем шығарма тілі, туындының мазмұны мен пішіні сияқты күрделі теориялық мәселелерге дейін саралаған. Әдебиеттануға кіріспе, әдебиет теориясы курстарын оқытуда ғалымның түсінікке жеңіл, нақты да дәл берген анықтамалары мен ғылыми деректері таптырмас құрал екендігіне әдебиетші мамандардың көздері әбден жетті.

Әдебиет теориясының күрделі мәселесінің бірі – жанрлар теориясы, яғни әдебиеттің тектері мен түрлері жайлы зерделеу. Ғалым еңбегінің бір бөлімі осы мәселеге арналған. Өз кезеңіндегі қазақ әдебиетінің даму үрдісін дәл танып, ертеңін де көрегендікпен болжай білген Ахмет «Еуропа әдебиетіндегі сөз түрлері бізде әлі түгенделіп жеткен жоқ. Бірақ қазір болмағанмен, ілгеріде болуы ықтимал» деген тұжырым жасайды. Одан әрі әдеби тек түрлері жайында «Ақындықтан шыққан сөзді яғни көркем лебезді шығармаларды, үлгілі жұрттар

айтылуына қарай үшке бөледі: 1.Әуезеленіп айтылуына қарай. 2.Толғанып айтылуына қарай. 3.Ғамалдап айтылуына қарай» /2,103 бет/ дей келе, бұл үлгілердің қазақтың тек жазба әдебиетіне тән екендігін ескертіп кетеді.

Ғалымның өзіне дейінгі ғылыми көзқарастармен үндестігі де, алшақ кететін тұстары да бар. «Жалпы ғылымның дамуы - өзіне дейінгілердің ілгерінді, келешек қажетін өтейтін ұстанымдарын өз дәуірінің қажетіне жаратып, одан әрі дамыта түсу десек, Ахаң есімі бұл тарапта да асқақ тұруға тиісті. Осындай деуіміздің түп-төркінінде әдеби жанр мәселесі төңірегін алғанның өзінде екі мәселе жатқанын ескертеміз. Біріншіден, А.Байтұрсынов бейнелеу тәсіліне негізделген Аристотель принципін де, бейнелеу объектісіне негізделген Гегель, Белинский принципін де табысты қолданған. Екіншіден жанрлық түрлерді жүйелеудегі ұлттық танымының тереңдігі». /3, бет 193/ Ғалым жаңалығы ретінде ең алдымен байқайтынымыз оның әдеби тек түрлерінің терминдік атауын беруде өзгеге ұқсамайтындығы. Қалыптасқан эпос, лирика, драма деген термин сөздерді қазақы ұғымға жақын әуезе, толғау, айтыс-тартыс деген сөздермен алмастырып, терминдердің ұлттық баламасын тиімді қолдануы оның өзіндік ерекшелігі.

Еңбектегі басқа да осындай әдеби терминдердің ұлттық баламаларының ғалым тарапынан шебер қолданыс табуы сүйсіндіреді. «Біз сияқты мәдениет жемісіне жаңа аузы тиген жұрт өз тілінде жоқ деп мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек» /2, бет 20/ дей отырып тіл тазалығы, ана тілінің ертеңі үшін пайдалы талаптарды нақты көрсетіп қана қоймай, өз ісімен үлгі көрсете білген А.Байтұрсыновтың ұлттық терминдерді қалыптастырудағы рөлі орасан зор. Осы орайда тағы да Р.Нұрғали пікіріне жүгінер болсақ, ғалым «Әдебиет танытқышта» Ахмет Байтұрсынов әдебиеттанудың әлемдік терминологиялық стандарт деңгейіне көтеріліп, шет сөзді араластырмай, қонымды, ықшамды, бір-бірімен сабақтас, ұйқас, ұялас ұғымдардың тұтас, ұлттық қазақы жүйесін жасап берді. Олардың басым көпшілігі автор репрессияға ұшырап, кітаптың тыйым салынғанына қарамастан әдеби тілге кіріп кетті» дейді.

Ғалым еңбегінде жоғарыда аталған жанр түрлерінің әрқайсысының өзіндік табиғатына, ерекшеліктеріне терең талдау жасайды. Әдеби тектердің аралық жігін ажыратуда, әрқайсы-

сының өзіндік табиғатын ашуда суреткерді, оның тысқы және ішкі ғаламын қатыстыра отырып түсіндіруді негізге алып «әуезе көркем сөздің тысқарғы түрлісі болады», «... Толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады», «...айтыс-тартыста акын өз басындағы емес, басқаның басындағы уақиғаны көрсетіп, өз басынан, көңілінің күйінен ешнәрсе қатыстырмайды» деп тұжырымдайды. Жанрды авторға қатысты саралау ғылымда бұрын да болған пікір. Мұны Аристотельдің «Поэтикасынан» байқаймыз. Алайда ғалым өз еңбегінде кімнің, қандай ой-тұжырымдарына сүйенгендігі туралы айтпаған. «Автор қандай ғылыми еңбектерге сүйенгені туралы, дерек келтірмейді. ...Бір ерекше жәйт, А.Байтұрсынов ұзақ-ұзақ цитата алып, өзгелерден бәтуа іздеп, басқаның пікіріне жығыла салатын әдеттен мүлде аулақ...Ғалым өзі қорытқан, өзі шындығына жеткен, ақиқат деп санаған ойларын ортаға салады» /1, бет 26/

Әуезе түрлерін «бұл топқа кіретін сөздер толып жатыр. Оның бәрін түгендеудің қажеті жоқ. Басты-басты түрлерін алғанда, олары мынау болады» дей келе ертегі жыр, тарихи жыр, әуезе жыр, ұлы әңгіме, ұзақ сөз, аңыз өлең және әңгіме, көңілді сөз, мысал, ұсақ әңгімелер деген тоғыз түрін атап көрсетеді. Қазір роман, повесть, поэма, новелла, фельетон деп танып, кең көлемді, орта көлемді, шағын көлемді эпикалық жанр түрлеріне топтастырылып жүрген шығарма түрлерін ғалым идеялық мазмұн мен шығарма пафосы тұрғысынан жіктеп отыр. А.Байтұрсыновтың бұл ұстанымын Е.Тілешев оның жанрлық түрлерді жіктеудегі бір принципі ретінде танып, «Қазіргі әдебиеттануда поэма делініп жүрген жанрды А.Байтұрсынов ертегі жыр, тарихи жыр, әуезе жыр, мысал өлең дейді, яғни мұнда ең алдымен идеялық мазмұн, шығарма пафосы бірінші қатарға шығарылады, осындай ұстанымды толғауды ішкі түрлерге таратуынан да байқаймыз» деп аңғартады. /3, бет 196/

Дарынды теоретиктің толғау жанрына қойылатын ішкі және тысқы шарттарды санамалап беріп, оның ішкі түрлерін жіктеуде жасаған тұжырымы да ерекше. «Әдемі толғаудан алатын адамның көрік ләззаты басқа сөздердің бәрінен де артық болады» дей отырып ақындық өнер мен өлеңге айырықша баға береді. Толғауға қатысты ғалым пікірлерінің орысыншысы В.Г. Белинскийдің ойларымен үндесер тұстары көп. Мысалы, ғалым «нағыз толғау мен күй (яки ән) арасы жақын: екеуінің де зейінге айтары аз, көңілге айтары көп» /2, бет 169/ десе,

В.Г.Белинский «өзіндік мазмұны тұнып тұрса да, лирикалық шығармада ешбір мән жоқ тәрізді, оның мазмұнын тіпті айтып беруге де болмайды, ол тәтті түйсігімен бүкіл жан жүйемізді тебіrentетін музыкалы пьесадан аумайды, өйткені бұл мағынаны адам тіліне аударып болмайды» /4, бет 32/ деп байлам жасаған. Қос ғалымның толғаудың ықшамдығы, қысқалығы жайлы тұжырымдары да бір жерден шығады. Лирикалық туынды түрлерін жіктеуде де ғалым терминдердің қазақша баламасын ұтымды қолданған. Толғаудың ішкі түрлерін сап толғау, марқайыс толғау, налыс, намыстаныс, сұқтаныс, ойламалдау, сөгіс толғау, күліс толғау деп топтастырып, олардың әрқайсысына нақты анықтама береді. А.Байтұрсынов ақынның көңіл-күйі тұрғысынан анықтап берген лирика түрлерін бүгінгі әдебиет теориясы ғылымы меңгеріп, терминдік сөздерді қолданысқа әлі де толықтай енгізе қойған жоқ десек қателік болмас. Дулат Бабатайұлының 2003 жылы басылып шыққан «Тұнық тұма» жинағының алғысөзінде ақын толғауларының түрлеріне А.Байтұрсынов тұжырымы бойынша талдау жасалған. Бұл да болса лирика туралы ғалым пікірлерін игілікке жаратып, тиімді қолдануға қарай жасалған игі қадамдардың бірі деуге болатын шығар.

Қазақ топырағында кейіндеу дамыды деп саналатын жанр түрі драмаға да ғалым қазақша балама тауып, әдеби тек ретіндегі сипатына, өзіндік табиғатына ғылыми талдау жасап берген. Драмалық жанрды айтыс-тартыс немесе ұстасу деп атап, оны да авторға қатысты жағынан тысқы ғаламның сөзі, яғни әуезе мен айтыс-тартыстың арасы жақынырақ деп қорытады. Сондай-ақ драманы «өмірдің алаңда көрсетілетін сәулесі» деп таниды. Драмалық жанрдың өзіне ғана тән ерекшеліктерін ескерте келе, драмалық шығарма оқиғасының негізгі үш кезеңін (1.байланыс, 2.шиеленіс, 3.шешіліс) атап көрсетеді. Осы кезеңдерді қазаққа жақсы таныс балуандар күресімен салыстыра отыра ұғымға жеңіл, әрі түсінікті етіп былайша сипаттайды: «Ұстасудың бұл үш дәуірі күресу дәуірлері сияқты. Байланыс – балуандардың белдерін буынып, білектерін сыбанып, балтырларын түрініп, күреске шығып, ұстасқаны есебіндегі дәуірі. Шиеленіс – балуандардың әдіс-амал, күш, өнер бәрін жұмсап, қайрат қылып күресті қыздырған шағы сияқты дәуір. Шешіліс – балуандардың бірін бірі жыққан мезгілі сияқты дәуір». /2, бет 179/

Байтұрсынов драманың жанрлық түрлерін де өзгеше атаумен, яғни электеніс (трагедия),

азаптаныс (драма), әуреленіс (комедия) деп саралайды.

Айтыс-тартысты адамның ішкі ғаламы мен тысқы ғаламының түйіскенін көрсететін сөз түрі дей келе бұл мәселеге орай да ғалым қызықты тұжырым жасайды. «Адам бала күнінде тысқы ғаламдағы көзге көрініп, денеге сезіліп тұрған нәрселерді ғана танумен болады. Есі әбден кіргенше өзгеден өзін айырмайды. Есейген сайын өзінің өзгеден басқалығын біліп, өзіне ұнағанын істеп, ұнамағанын істемей, қиықтық шығара бастайды. ...Өз алдына мұңы, мұраты, мақсаты, мүддесі болып, сол мұрат-мақсатына жету талабына кіріскен жерде тысқы ғаламға тиісті жердің шегіне келіп, ішкі ғалам мен тысқы ғалам екеуі кездеседі. Сонда ішкі ғаламның ниетіне тысқы ғаламның шарттары тура келмей, екеуі ілінісіп ұстаса кетеді» деп драмалық оқиғаның туу себептерін қарапайым мысалмен дәлелді жеткізеді. /2, бет 176/ Айтыс-тартыс түрлеріндегі кейіпкерлер мінезінің, соған орай әрбір шығармадағы тартыс сипатының ерекшеліктері нақты талданады.

Трагедияданың негізгі мағынасы болып табылатын коллизияның маңызы туралы Белинский «...трагедияның мағынасы коллизияда болмақ, яғни, жүректің табиғи еркінің адамгершілік парызбен соқтығысуына немесе алынбайтын тосқауылда мерт болуында жатпак» десе А.Байтұрсынов айтыс-тартысқа қойылатын шарттардың бірінде «Ұстасудың мақсаты тысқы ғаламға қарсы жұмсалған ішкі қайрат болған себепті, ол қайратты жұмсатып белгілі бір мақсат болған соң, ұстасуда көрсететін ғамалдар ойламаған жерден шыққан уақиға сияқты болмай, мақсатты қайраттан туған ғамалдар болып көрінуге тиістігі» дейді

Ғалым Рымғали Нұрғалидың айтуынша Байтұрсыновтың бұл пікірлері жазылған кезде қазақ драматургиясында М.Әуезовтың, Б.Майлиннің, С.Сейфуллиннің, Ж.Шаниннің алғашқы пьесалары жазылған. Еңбектегі ғалымның «Айтыс қазақта ауыз әдебиеті түрі болғанмен, айтыс-тартыс түріндегі сөздер басқа жұрттарда жазу-сызу, өнер-ғылым шыққан уақытта пайда болған. Шын айтыстар емес, шығарма айтыстар қазақта соңғы кезде шыққан» деген сөздері де осыған меззейді. /2, бет 106/ Алайда, басқа жанр түрлерін талдағандай нақты драмалық шығармалардан мысалдар келтірілмеген. Драма жанры туралы ғылыми пікірлерінің құндылығын, талғампаздықпен, дәлдікпен берілуін айта келіп, ғалым Р.Нұрғали «Шынына келгенде, Ахмет Байтұрсынов әлемдік драма өнерінің биік тұғырлары Шекспир, Мольер, Гете, Островский,

Чехов үлгілерін оқып, яки сахнадан көріп барып пікір айтып отырғандай» дейді. /1, бет 34/

Трагедиялық және комедиялық туындылардың ерекшеліктерін ғалым бас қаһармандардың кескін-келбеті, өмірлік мақсаттары мен соған жету жолындағы іс-әрекеттері тұрғысынан зерделейді. Мысалы, «Әлектеністің қайраткері қатардан қара көрінім биік адам болса, әуреленістің қайраткері қайраткері қатардан қара көрінім төмен адам болады. Биік нәрсе қандай сәулетті, көзге көрнекті, көңілге тамаша көрініп сұқтандырса, таңдандырса, төмен нәрсе өзінің төмендігімен, ұсақтығымен көзге күйік» /2, бет 180/

Әдебиет теориясының жанрлар мәселесін қарастыруда ғалым тұжырымдарының берер тағылымы мол. Ғалым мұрасы бүгінде жан-жақты зерттелініп, оның терең ойлы, ғылыми негізді ой-тұжырымдары әдебиеттану ғылымының кез келген саласындағы өзекті мәселелерді зерделеуге негіз болып отыр. Ғалымның ұлы еңбегі «Әдебиет танытқышты» қаншалықты таныдық десек те, осы мәселеге орай «алтын шыққан жерді белден қаз» деген халық нақылын жадымызда ұстауымыз әбден қажет-ақ сияқты. Ахмет Байтұрсынов мұрасын «өшпес жарық», «кетпес байлық», «даналыққа бастар жол басы» деп танып, «ертеңгі үшін» аянбай еңбек еткен ғұламаның асыл мұраларын келешек қажетіне жарату бәріміздің басты міндетіміз.

Түймеге жарқылдаған алданбаған,
Басқадай бір бас үшін жалданбаған,
Көркейер қайткенде Алаш деген ойдан,
Басқа ойды өмірінде малданбаған,-

деп С.Торайғыров айтқандай бар күш-жігерін, ақыл-ойы мен еңбегін ұлт келешегіне арнап, халқын ғылымның ұшар биігінен көруді аңсаған Ахмет Байтұрсынов есімін ұлықтау, рухани қазынасын насихаттау ісі өз маңызын ешқашан жоймайды.

1. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. Астана, «Күлтегін», 2002

2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы, «Атамұра», 2003

3. Тілешев Е. Суреткер және көркемдік әдіс. Алматы, «Арқас», 2005

4. Белинский В.Г. Шығармалары. Алматы, «Жазушы», 1987

5. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы, «Жазушы», 1992

6. Әбсадықов А., Исина Н. Ахмет Байтұрсынұлының әдеби мұралары. Литературное наследие Ахмета Байтұрсынова. Қостанай, 2003.

В статье рассматривается вклад А.Байтұрсынова в казахское литературоведение.

The article deals with the contribution of Ahmet Baitursinov to the sphere of literature.